

Сатаева С.Т.

**ҮМӨТ МОЛДО ТҮГӨЛБАЙ УУЛУ – ТАЛАС ӨРӨӨНҮНӨН ЧЫККАН
АЛГАЧКЫ АГАРТУУЧУ ЖАНА САНЖЫРАЧЫ**

Сатаева С.Т.

**ҮМӨТ МОЛДО ТҮГӨЛБАЙ УУЛУ – ПЕРВЫЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ И ГЕНЕАЛОГ
ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ**

S.T.Sataeva

**UMOT MOLDO TUGOLBAI UULU – FIRST FOUNDER AND GENEALOGIST FROM
TALAS VALLEY**

УДК: 947.1 (575.2)

Макала Талас аймагынан чыккан Үмөт молдо Түгөлбай уулунун өмүр тарыхына, агартуучулук жана санжырачылык ишмердүүлүгүнө арналат. Ал аймактагы алгачкы мектептердин курулуш ишинин жана калктын сабатсыздыгын жоюунун активдүү катышуучусу катары аймактагы советтик билим берүү системасынын түзүлүшүнө белдүү салым кошкон. Анын кыргыздардын келип чыгышы жана кыргыз урууларынын тарыхы боюнча санжыралык эмгектери Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхын изилдөөдө маанилүү булак боло алат. Анын айткан насаат сөздөрү, маданий мурастары эл казынасынын бай кенчи болуп саналат. Макала далилдүү фактылардын негизинде жазылды.

Негизги сөздөр: агартуучу, санжырачы (тарыхчы), маданий мурастары, совет бийлиги, мектеп, дин, билим берүү, ишмердүүлүк.

Статья посвящена жизни и просветительской, генеалогической деятельности Үмөт молдо Түгөлбай уулу, выходца из Таласской долины, являющийся активным участником в строительстве первых школ и ликвидации неграмотности населения, внёс большой вклад создания советской системы народного образования в долине. Его генеалогические труды по происхождению кыргызского народа и истории кыргызских племён является важным источником по истории кыргызов и Кыргызстана. Его наставления и культурные наследия считаются богатым шедевром народа. Статья написана на основе фактических материалов.

Ключевые слова: просветитель, генеалог (историк), культурное наследие, советская власть, школа, религия, образование, деятельность.

The article is devoted to the life and education, genealogical activities of Үмөт Moldovan Түгөлбайуулу, a native of Talas valley. On as an active participant in the construction of the first school and the elimination of not literacy population, contributed greatly to the establishment of the Soviet system of public education in valley. His genealogical works on the origin of Kyrgyz people and the history of the Kyrgyz tribes is an important source on the history of the Kyrgyz people and Kyrgyzstan. His instruction and cultural heritage considered to be a masterpiece of rich people. Article based on actual materials.

Key words: educator, genealogy (historian), cultural heritage, the Soviet government, the school, religion, education, work.

Элибиз эгемендикке ээ болгондон бери 25 жыл ичинде өлкөбүздө терең саясий, чарбалык-маданий

турмушунда терең өзгөрүүлөр болуп өттү. Ата Мекенибиздин тарыхынын ар тараптуу чагылдырып, терең окуп-үйрөнүүгө кеңири мүнкүнчүлүктөр ачылды. Ата Мекен тарыхында башкы орунду адам фактору ээледі.

Бул макала мезгили үчүн доордун талабы менен жаралган, өзүнүн акылы, руху, өз заманына жараша билими жана адамдык сапаты менен көч башы болгон Талас аймагынан чыккан алгачкы агартуучу, санжырачы, элдик дарыгер, ойчул Үмөт молдонун өмүр тарыхына, эли-журту үчүн кылган ишмердүүлүгүнө, агартуучулук жана санжырачылык (тарыхчы) ишмердүүлүгүнө арналат. Анын айткан насаат сөздөрү, философиялык ой-толгоолору, мурастары, жасаган иштери эл ичинде айтылып, бүгүнкү күнгө чейин ооз эки жашап келе жатат. Өз учурунда совет бийлиги жана коммунисттик партия эмгегин баалай билбеген бул инсандын маданий мурастарын элге жеткирип, эмгек ишмердүүлүгүн даназалап, келечек муундарга, окурмандарга жеткирүү мезгили келип жетти.

Үмөт молдонун өмүр тарыхына кайрыла турган болсок, ал 1883-жылы Талас районундагы Арал айыл өкмөтүнүн аймагында, Кара-Чоку (кийин Жаңы-Турмуш колхозу болуп турган) деген жерде туулган. Үмөт молдонун атасы өз чөйрөсүндө белгилүү ырчы, комузчу, жашоосуна тың дыйкан болгон. Апасы Такен азыркы Чүй облусунун Сокулук районуна караштуу Асылбаш айылынын белгилүү адамы Бекказы бийдин кызы болгон экен. Ал киши сөзмөр, жамакчы, жомокчулугу бар, колунан көөрү төгүлгөн уз болуптур. Үмөт молдо таякелеринин колунда чоңоёт. Үмөт алты жашында ошол кезде жетиген элинин билимдүү адамдарынын бири Сүйүмбаи молдодон билим алгачкы сабак алып, билим жолуна түшкөн. Бир жыл айланбай атасы дүйнөдөн кайткандан кийин таякесинин колуна Чүйгө барат. Таякеси аны Кокон хандыгынын кысымынанулам Аксы тараптан качып келип, Чүйдөн баш паана тапкан Нурхумбет молдого окууга берет. 1890-жылы орус-тузем мектебине кирип, орус ариби менен тамга таанып, табигый (математика, география ж.б.) билимдерди тааный баштаган [1, 19]. Ошентип, Үмөт таякелеринин колунда 13-жашка чейин болуп, арабча да, орус тилинде да окуп, билим алган. Ал 1896-жылы кайрылып Таласка келет.

Талас районунун Чат-Базар айылынын тургуну, азы Сатылган Бает уулу Үмөт молдо жөнүндө: "Эң негизгиси Үмөт молдо дин илиминин бир топ татаал окууларын кеңири өздөштүрүп, ошол билимин кудай алдында, адамдардын ден-соолугу, соопкерчилик жана жакшылык, кайрымдуулук иши үчүн колдоно билген көп тараптуу инсан болуптур", – деп эскерет [3].

Үмөт Түгөлбай уулунун көптү билгендиги жана көп кесипти аркалагандыгы анын агартуучулук ишмердүүлүгүн шарттаган. Ал эми Үмөт молдонун "бир эле учурда акындык, сөзмөрдүк, ойчулдук, изилдөөчүлүк, дарыгерлик жөндөмүүлүктү жалгыз башына сыйдырып, элдин руханий дүйнөсүнөн тарта жаратылыш сырларына чейин иликтөө жүргүзгөндүгү анын эмгекчилдигинин, көптү билип үйрөнүүгө болгон аракетинин натыйжасы деп түшүнүүгө болот" [4, 14].

Агартуучулук иши 1907-жылы башталат. Ал жетиген уруусунан чыккан Нанай ажынын, Кулуш, Кудабай жана башка бай, оокатуу, адамдардын балдарын окутуп, мугалимдик (молдолук) кесипке өтөт. 1912-1913-жылдары Нурхумбет молдонун жазып берген катынын негизинде Олуя-Ата шаарындагы (азыркы Тараз шаары) дин мектебине кирип, аны эң жакшы бүтүрүп, атайын күбөлүккө ээ болот. Демек, Үмөт Түгөлбай уулунун агартуучулук ишмердүүлүгү эки доорго туура келет. Биринчиси, совет дооруна чейинки б.а колониалдык мезгилге, экинчиси, совет доорунун 1917-жылынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына чейинки мезгил. Үмөт молдо Октябрь революциясы жөнүндөгү кабарды башка карапайым элдер сыяктуу эле кубануу менен тосуп алган жана совет бийлигинин оң жактарын өз көзү менен көргөн. Талас элине биринчилерден болуп Октябрь революциясы тууралуу кеңири айтып, эл арасында анын максаттарын кеңири түшүндүргөн. "Баарынан да мага жаңы өкмөттүн окуусу жагат, жаш балдар билим алса – элибиздин келечеги даңазаланат," – деп жазган жумушка орношуу боюнча анкетасында. Ал эми "Кудайдын кудурети менен улутчулду ойлонтуп, жаатчылды жаткызып, бай-манапты бастырып, кулактарды курутуп, бир төнкөрүш келди" деп айткандарын небереси Үмөтов Эрмек агай "Үмөт молдо" деген эмгегинде баса белгилейт [1, 7].

Үмөт молдонун совет доорундагы агартуучулук ишмердүүлүгү жөнүндө айта турган болсок, 1918-жылдан тартып Үмөт молдо өз демилгеси менен эки-үчтөн боз үй тиктирип, мектеп ачкан. Бирок жай мезгилине ылайыкташкан боз үйдөгү мектеп көпчүлүктү сабаттуу кылууга ыңтызар мугалимдин купулуна толгон эмес. Ошол себептүү 1921-жылы Кара-Чону айылында эки класс бөлмөдөн турган мектептин курулушун баштаган. Анын бул демилгесин элдик оозеки казынаны чогултуучу Каюм Мифтаков колдогон, акчалай көмөк көрсөткөн. Мектеп 1921-жылдын күзүндө пайдаланууга берилген. Алгач ал мектепте 20 га жакын бала окуган. Мектептин

ачылышына Каюм Мифтаков өзү катышып, Жаңы-Турмуштуктарды балдарын окутууга, жаштарды билим алууга үндөгөн экен. Жаңы-Турмуш айылындагы алгачкы бул мектепте үч мугалим эмгектенген. Атайын бир бөлмө алыстан келип окуган балдар үчүн жатакана болгон. Ал эми тамак-аш мал-мүлкү бар байлардан балдары окуган ата-энелерден келип турган. Үмөт молдо баш болгон үч мугалим балдарга билим берүү үчүн көп күч жумшашкан. Жаңы-Турмуш айылындагы мектептин ишинин жакшы жүрүп кетишинен улам Олуя-Атадагы эл агартуу бөлүмүнүн Талас кантону бул жердеги мектепти кеңейтип, чоң мектеп куруу үчүн материалдык жардам көрсөтө баштаган (мыгынан тартып жыгачка чейин). Үмөт молдо эки мугалим менен, окуган балдардын чоңураактарын белдерине таңып алышып, ылай тебелеп кирпич куюшкан. Мугалимдердин мындай аракети эски заманга ыктаган кээ бир кишилерге жаккан эмес. Алар "Үмөт балдарыбызды эскиче окутпай, каапыр кылып жибермей болду" [2, 320] – деп күңкүлдөшкөн. Ошолор тукурган адамдардын бирөө түн катып мектепти өрттөп кеткен. Айылдаштарына таарынган мугалим Таластын баш жагына Көпүрө-Базар айылына көчүп кеткен. Ал айылда да мектеп ачып бала окуткан.

Үмөт молдо 1923-жылы курулган Талды-Булак айылындагы 4-жылдык мектептин курулушуна да активдүү катышкан. 1925-жылы Шумкар уя айылында боз үйгө мектеп ачылган. Бул мектепте Үмөт молдо мугалим 1927-жылга чейин болуп иштеп келген. Фольклор жыйноочу жана этнограф Каюм Мифтаковдун маалыматы боюнча "Үмөт молдо совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы Талас өрөөнүндөгү алгачкы билимдүү мугалим болгондугун жана өрөөндөгү мугалимдерден бир гана Үмөт Түгөлбаевден башкасы башталгыч мектепти бүтпөгөн чала сабаттуу болушкан, алардын ичинен жыйырмасы гана араң биринчи классты бүтүшкөн," [1, 55-бет] – деп жазган.

Үмөт молдо китепти сүйгөн адам болгон. Үмөт молдо "Жакшы китеп жан жолдош менен барабар, окусаң жан-дүңнөндү тазартат, акыл үйрөтөт" [3], – деп айтчу экен. Китепканасы жана жазып калтырган эмгектери талоонго кетип, алардын бир бөлүгү гана азыркы тапта Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Манас таануу жана көркөм маданият улуттук борборунун кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турат.

Агартуучулук менен катар Үмөт молдо 1910-жылдардан тартып Кыргыздын тарыхын санжыралык булактар менен жазууга аракет кылган. Ал кыргыз урууларынын тарыхын, айрыкча оң канат жана сол канат урууларынын санжырасын жазууну максатын көздөп, таякелерине Чүй тарапка жол тарткан. 1916-жылы оң канат кыргыздарынын санжырасын эл оозунан толук жазып алган. Үмөт молдо да өз санжырасынын жалпы атын "Кызыл Кыргызстандын тарых баяны" деп атап, "Тарых илими – дүйнөнүн көзү" – деп баалаган. Үмөт молдо кыргыз

элинин түпкү теги, кыргыз урууларынын тарыхы боюнча санжыралык изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Бул

Бысмылла деп аяндап,
Билгенимди баяндап.
Жалпы тарых нускасын,
Таап алдым даярдап.
Жакшы сөзүм кандай деп,
Айтып өзүм биликсем,

Жогорудагы ыр саптардан улам Үмөт молдо тарых, санжыра жазууга белсенип киришкендиги жана кыргыз элинин түпкү теги боюнча маселерди санжыралык булактар аркалуу изилдендиги дана байкалып турат. Ал эми төмөндөгү ыр саптардан кыргыз урууларынын санжырасына көңүл бургандыгын байкоого болот:

Биздин кыргыз оң менен сол,
Азгындайын сообу мол.
Ошонуайтып билмектик,
Мурункудан калган жол.

Айта кетүү керек, Кыргыздын алгачкы агартуучулары жана тарыхчылары, кыргыз элинин тарыхын иликтеп, аны кагаз бетине түшүргөндөрдүн бири Османаалы Сыдыкуулу, кыргыздын дагы бир ири тарыхчысы Белек Солтоноев болгон. Османаалы Сыдык уулу кыргыздын санжырасын билгендерди атайын издеп, кагаз бетинет үшүрүп отуруп, "Тарых Кыргызия" [5,69-бет] деп аталган эмгеги жарык көргөн. Б.Солтоноевдин кол жазма түрүндө сакталган "Кызыл Кыргыз тарыхы" деген эмгеги Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө маанилүү булак болуп эсептелет. Бул үч инсан бир доордун адамдары, санжыралык же тарыхый изилдөө тематикалары да окшош, ар бири кыргыздардын келип чыгышы боюнча санжыралык изилдөөлөрдү жүргүзүп, өздөрүнүн эмгектеринде элди билимге чакырышкан. Жогорудагы улуу инсандар советтик-тоталитардык режимдин репрессиясына кабылгышкан.

Тарыхый жазмаларына кайрыла турган болсок, өткөн замандардагы (доордогу) адамдардын акыбалы, тиричилиги, маданияты, кесиптерин көрсөтө турган **фандур** (түрк тилиндеги сөздөр, илимдер дегенди түшүндүрөт). Фан тарых бир нече кесимге тармактарга) бөлүнөт: адам баласы чогулуп жашай баштагандан берки коом,ар **миллеттин**

эмгегинде мындай саптар кездешет:

Аны колго тийгизсем.
Таптым анык нускасын,
Санжырага киргизсем.
Сөз эшиттим карыдан,
Жалпы кыргызга тасын,
Таап жаздым жаңыдан[1,255].

(улут) көпчүлүгүнүн абалын караган **"тарых-умуми"**(жалпытарых), ал эми тарых бир гана элди текшерсе, анда ал **"тарых хусуси"** (жеке тарых) деп аталат. Ал эми тарыхтын **чашмасын** (мазмунун) **асарлар** (чыгармалар же булактар дегенди түшүндүрөт) түзөт, байыркы замандан берки жамагат (жамаат) маданий жактан алга кетип, келечектеги тарых үчүн пайдалуу азарларды (булактарды) [1,257-259] калтырышкан, - деп жазган.

Өз учурунда тарыхты жогорудагыдай тармактарга бөлүшү, башкача айтканда тарыхты окуп үйрөнүү көлөмү боюнча жалпы тарых, айрым өлкөлөрдүн тарыхы, тарыхты тарыхый булактар боюнча окуп үйрөнүүгө мүнкүн экендиги тарых илиминин бүгүнкү бөлүнүшүнө туура келгендиги абдан таң калтырат жана тарых илими боюнча түшүнүгү бар экендигинен жана билимдүүлүгүнөн кабар берет.

1937-жылы 54-жаштагы Үмөт Түгөлбай уулу да НКВДнын кара тизмесине илинет. 1941-жылдын башында камакка алынат.1943-жылы актык кагаз колго тийгенден кийин 60 жаш курагында Молдоновка түрмөсүндө дүйнөдөн кайтат.

Үмөт молдо Талас өрөөнүнөн чыккан алгачкы агартуучу, санжырачы гана болбостон алдыңкы философиялык ой-толгоолору бардаанышман, кеменгер, элдик дарыгер жана акын да болгон.

Аадабияттар:

1. Үмөтов Э. Үмөт молдо. Бишкек 2001;
2. Үмөтов Э. Аалам жана адамзат. Б; 2015;
3. Информатор. Талас районунун Чат-Базар айылынын тургуну. Сатылган Бает уулу.
4. Асанбеков С. Нуска өмүр // Үмөт Молдо: даректүү баян. Б; 2001;
5. Кыргыздар. Тынчтыкбек Чороев. Османаалы Сыдык уулу жөнүндө маалымат.

Рецензент: к.и.н., доцент Асантурова Т.А